

O málokterém spisovateli naší doby víme tak mnoho a tak málo jako o Jaroslavu Haškovi. Byla to fascinující osobnost a brzo po jeho smrti se začaly objevovat vzpomínky na něj, někdy laciné brožurky, někdy celé knihy. Jsou málo spolehlivé: Hašek fabuloval svůj vlastní život, a ta fabule přerostla skutečností. Literární vědci poslední doby věnovali mnoho práce tomu, aby rozlišili, co je z toho pravda, a co legenda. Čím víc se však objevuje nezkraslený a úplnější obraz Haška, tím připadá zmatenější a nesrozumitelnější. Nejlepší biografii je kniha, kterou vydal roku 1971 po dlouhé heuristické práci Radko Pytlík pod nešťastným názvem *Toulavé house*. (Prý tak Haškovi říkali pražští kočové, když se s ním setkávali na nejrůznějších místech Prahy.) Pokusíme-li se rekonstruovat podle Pytlíkových údajů Haškových život, vyjde nám podivný obraz.

Otec nedostudovával profesor, chronický alkoholik. Umírá, když je Jaroslavovi třináct let. Na gymnáziu má Jaroslav vyznamenání, po otcově smrti propadá, kvartu opakuje, v pololetí školu opouští. Jde do učení do drogerie; pak se zapisuje na obchodní akademii. Tam absoluuje a dostane místo v bance.

Už jako student se vydává na dlouhé pěší cesty po Rakousku-Uhersku. Roku 1903 náhle opouští zaměstnání a znovu se vydá ven. Tentokrát je to dlouhá cesta, až na srbské hranice a přes Rumunsko do Haliče; ne už studentský výlet, ale tulácké dobrodružství. Příští léta bude Hašek trávit po pražských hospodách. Nové tulácké výpravy roku 1904 a 1905 ho povedou po Bavorsku a Švýcarech a až do Benátek. Po cestě žebra.

Hašek se teď angažuje v anarchistickém hnutí. Agituje, rediguje anarchistický časopis, roku 1907 je odsouzen na měsíc

do vězení, že podněcoval při demonstraci k útoku na strážníka. To stačí, aby anarchismus rázem opustil.

Do jeho života vstoupila Jarmila Mayerová. Je o čtyři léta mladší, vede ho k tomu, aby zanechal bohémského života, nalezl si zaměstnání a soustavně psal. Hašek se vskutku stává redaktorem obškurního Světa zvířat. Vrací se do církve, z níž jako anarchista manifestačně vystoupil, a sňatek je v květnu v kostele.

K překvapení všech Hašek přestává chodit do bohémské společnosti a doma pilně píše. Po několika měsících začne utíkat z domu a zase pije. Po narození syna manželství ztroskotá.

Roku 1911 inscenuje Hašek velkou perzifláž volebního boje: Stranu mírného pokroku v mezích zákona; zakládá kabaret a sám v něm hraje; potom také v kabaretu Emila Artura Longena. Tehdy se také objevuje ve společnosti jakéhosi Hanušky. Je to člověk z podsvětí a Hašek se s ním toulá po venkově.

Psal bylo tehdy pro Haška něčím vedlejším, snadným způsobem, jak si vydělat peníze. Vydělal dost, a přece obvykle nic neměl. Celým jeho majetkem bývaly šaty, které měl na sobě, bydlel v laciném podnájmu nebo přespával u matky či kamarádů. Psal po kavárnách a po hospodách a třeba uprostřed hlučné společnosti. Spoléhal na svou fabulační pohotovost a bylo mu lhostejné, upadal-li do laciné banality a tiskli v bezvýznamných zábavných časopisech.

1915 je odveden, v létě je na karpatské frontě, kde přeběhne k Rusům. 1916 začne působit politicky mezi Čechy v Kyjevě. Je přesvědčeným zastáncem carského režimu a dostává se do redakce konzervativního Čechoslovana. Exponuje se posléze na krajní pravici a publikuje ostrý útok na vedení československého zahraničního vojska. Je postaven před vojenský čestný soud; tam vše odvolá a slíbí, že se vzdá politické činnosti a bude dobrým vojákem. Slib dodrží a za zásluhy v bitvě získá vyznamenání. Znovu začne psát a dojde si tolik důvěry, že je i přisedlím plukovního soudu.

Roku 1917 ho získá myšlenka ruské revoluce. Píše: „Zde, z prostých a zdravých srdcí, silných vírou a horkých láskou, se jediné rodí lepší svět.“ V dubnu 1918 vystoupí z československých legií. Dostává se do Samary, té chvíle ovládané bolševiky, pomáhá založit českou komunistickou organizaci, vydává leták, v kterém prohlašuje legionáře za „zrádce světové

revoluce“. Zatím se blíží k Samaře legionářské vojsko, Hašek prchá a v přestrojení se toulá po tatarském venkově. Legionáři vydávají na něj zatykačí rozkaz jako na velezrádce, ale Hašek se dostává do Simbirsku, který je v rukou bolševiků. Tam se přihlásí do českých oddílů Rudé armády.

Sovětské úřady jej posílají do Bugulmy, kde se stává komisařem městečka a rozvine rozsáhlou činnost politickou a novinářskou. Pokračuje v ní v Ufě, Omsku, Krasnojarsku a v Irkutsku. Chce zůstat a žení se s prostou rusko-tatarskou dívkou, Alexandrou Lvovou. (V Čechách ji pak vydává za kněžnu Lvovou. Je to krutý vtíp.) Při svatbě prohlašuje, že je svobodný a bezdětný.

Je to docela jiný Hašek, než jakého znali v Praze. Ivan Olbracht se na něj při své cestě do SSSR vyptával a dostal překvapující informace. „Tovaryšče Gašek? Je to jeden z nejlepších lidí, jaké asijské Rusko má!“ Všichni pěli chválu na Haška a vypravovali o hrdinstvích, které dokázal v bojích, o jeho moudrosti a organizátorských schopnostech, o jeho užasné plli, o službách, které prokázal Rusku. „Nepijte?“ ptal jsem se. – „Jaroslav Osipovič? Oh, oh! Co vy to soudruhu, jen mluvíte?“ To potvrdily i všechny další informace.

Dva roky po válce, na konci roku 1920, se Hašek nenadále objevuje i se svou ruskou ženou v Praze. Měl by být stíhán pro bigamii; naštěstí československé úřady neuznávají sňatek v sovětském Rusku. Je to zase docela jiný Hašek, než jakého tam znali. Politicky se neangažuje a hned se vrací k životu bohéma a alkoholika. Ale není to ani ten Hašek, jakým byl v Praze před válkou. „Hleděl vyvolat dojem předválečného bohéma,“ zaznamenal Longen. „Jeho potulné úsměvy pozbyly měkkosti a váhavé srdečnosti a zraky chytrácky mžouraly s posupným výsměchem. Jeho slova i pohyby nabývaly tvrdé hranatosti a v tváři zachvěl se mu občas opovrhlivý úsměšek.“ (Jaroslav Hašek, 1928, 2. vydání 1947, s. 339.)

Dosud psal Hašek jen zábavné črty a povídky. Na jaře roku 1921 začínou vznikat rozsáhlé *Osudy dobrého vojáka Švejka*, které se mají zařadit do literatury světové. V létě odejde nečekaně do městečka Lipnice a usídlí se tam. Není mu ještě čtyřicet, ale jeho zdraví se hroutí. Diktuje knihu o Švejkovi, která zároveň vychází po sešitech. Na Silvestra 1922 ji diktuje naposled. Tři dny po tom umírá. Dílo zůstane nedokončeno.

Život nesouvislý, rozháraný, zmatený. Hašek je postupně a střídavě tulákem a vzorným manželem, hospodským povalečem a houževnatým politickým pracovníkem, konzervativcem i radikálem, také výrobcem lidové četby a velkým autorem. Taková duševní dvoupólovost sama není výjimečná; ale u Haška šla do krajnosti. Reagoval jí jednak na obecnou historickou situaci, jednak na své zvláštní psychické ustrojení.

Rakousko-Uhersko na sklonku své existence vytvářelo prostředí zvláštní nejistoty. Robert Musil nazval tento stát „Kakání“: stát „podle své ústavy liberální, ale vládlo se v něm klerikálně. Vládlo se v něm klerikálně, ale žilo se svobodomyšlně. Sám se už jenom automaticky účastnil svého života, lidé v něm byli negativně svobodní, měli stále pocit nedostačujících důvodů své existence“. To byl především i svět Kafkův. Těžko říci, zda provokoval víc k smíchu, nebo k zoufalství, či k obojímu, k černému humoru. Roku 1911 inscenoval Hašek kabaretní výstupy kandidáta Strany mírného pokroku v mezích zákona jako brilantní manifestaci zbytečnosti každého politického úsilí v tehdejší jeho vlasti. Chodil tam i Max Brod a přivedl svého přítele Franze Kafku, který se skvěle bavil. Když Kafka předčítal přátelům svou Ameriku, taky se smál, a v Haškově humoru zase bylo něco, nad čím smích přecházel.

To byla historická situace Haškova, původ jeho pocitu bezvýchodnosti, marnosti každého usilování. K tomu přistupovala situace psychická. Kupodivu dnešním badatelům uniká, že Hašek byl homosexuální. Mně se o tom zmínil jako o něčem samozřejmém Rudolf Šimanovský. Šimanovský byl starý Haškův kamarád z předválečných let. Jiný z Haškovy tehdejší družiny, Gustav R. Opočenský, ve své knížce *Čtrnáctiletý s Jaroslavem Haškem* (1948) o Šimanovském píše, že byl v červnu 1942 popraven. Já se s ním však čirou náhodou sešel roku 1949 v nemocnici. To byl na tom velmi špatně a krátce potom zemřel.

Probráme-li se vzpomínkami Haškových přátel a vrstevníků, nalézáme tam dosti zřetelné zmínky potvrzující Šimanovského sdělení. „Bylo to děvče v kalhotách,“ řekl Z.M. Kuděj Gustavu Janouchovi. (Jaroslav Hašek, *Der Vater des braven Soldaten Schweik*, Bern 1966, s.8) „K dívčím půvabům byl opovrhlivě imunní a ve svém životě se v tanečním rytmu ani na vteřinu neotočil,“ píše Opočenský (cit. kniha, s. 54) „Jedin-

že mu z jeho bohémství pomůže? Asi oboje a možná ještě více to druhé.

Vskutku se po svatbě poctivě snažil změnit svůj život. Výsledkem byl za devět měsíců pokus o sebevraždu. I potom se ještě oba snažili manželství zachránit. Jarmila otěhotněla, ale hned po narození dítěte Hašek definitivně Jarmilu opustil. Co přitom pro něho znamenala, je vidět z toho, že se snažil jejich vztah po válce obnovit. Stýkal se s ní až do útěku do Lipska.

Ani druhý Haškův pokus o manželství s Alexandrou Lvovou nedopadl dobře: vyústil v tajný útěk. Alexandru – „Šuru“ – nechal v Praze bez příjmů a docela cizí; ani česky neuměla. Teprve za tři týdny jí sdělil svou adresu, a ještě pak se snažil lístek na poštu zadržet. Znovu byl tu Hašek docela bezohledný. Vehnal se do toho nejspíš tím, že sám na sobě požadoval víc, než mohl dokázat.

S rozchodem s Jarmilou se časově shoduje temná epizoda Haškova života: Můj přítel Hanuška. To je nadpis jedné pozdní Haškovy povídky. Podle ní se měl Hašek s tímto Hanuškou seznámit roku 1907 v policejní vazbě a po letech ho pak potkal znovu; byl to řemeslný zloděj. „Měl modré oči, dobrácký pohled, usměvavou tvář“: řeklo by se předobraz Švejka. Podle Mengerera jejich souvislý styk spadá do roku 1911. Tehdy prý Hašek přišel do Montmartru (to bylo pražské středisko umělecké bohémy) „v průvodu podivného člověka a představil ho slovy: 'Můj věrný přítel Hanuška'. Vyslovoval přítom každé slovo zvláště s důrazem. Znělo to skoro mazlivě a oči se mu jiskřily podivnou vnitřní radostí, skoro hrdoostí.“ (Cit. kniha, s.289 n. Megner tehdy Haška ještě neznal a neuvádí, od koho informaci má.) Š tímto Hanuškou také souvisí Haškův návrat k životu anonymního pobudy. Sauer vypráví, že na těchto toulkách Hašek vážně onemocněl; Hanuška ho odnesl do stohu, ošetřoval ho a kradl pro něj jídlo. Kdo vlastně byl tento Hanuška, nepodařilo se zjistit.

3

Jako nikdo, ani Hašek si nepřál žít mimo normy své doby. Je to nesmírně obtížné. Byla v něm dobrá vůle se jim podrobit, a jestli se nemohl spolehnout na normy tradiční, poctivě se účastnil pokusů o vytvoření norem nových. Všechny se mu ukázaly nedostatečnými. Nadto mu jeho psychická odlišnost

krát jsme od něho neslyšeli dvojsmyslný vtip anebo anekdotu. Usedl rád do společnosti prostitutek, častoval je stejně jak ostatní. Přítom si k nim nejmenšího nedovolil,“ vzpomínají Franta Sauer a Ivan Suk ve své společné knížce *In memoriam Jaroslava Haška*. (1924, s.92) Stejně František Langer: „Byla přece leckde v lokálech zcela vábívá ženská obsluha, ale Hašek nikdy obvyklým mužským gestem nezavádlil o sukni, pevně obejmajících ženské boky.“ (*Byl a bylo*, 2. vyd. 1971, s.66) Odpovídal tomu i fyzický zjev Haškův, jeho dívčí a téměř bezvousá tvář, i jeho záliba v ženském přestrojení. Hašek sám se snažil svou nechuť k ženám vysvětlit. Za války, již v ruských legiích, prý vyprávěl, že v jedenácti letech viděl souložit staršího kamaráda a že mu to otrávil život. „Od těch dob jsem se ženských bál jako čert kříže.“ (Václav Menger, *Lidský profil Jaroslava Haška*, 1946, s.32.) Výrazem toho je postava Mařky v povídce Posvěcení v Křivici z roku 1913. Je to obryně, o dvě hlavy vyšší než Hašek (který byl sám vysoký), s mocnými boky, poprsím, nohama a rukama jako zápasník: buď v něm hrůzu. „Nyní si představte, že to děvče přistoupilo ke mně, poklepalo mně na rameno a prostě řeklo: 'Já jsem Mařka, pojďte tančit.'“ (*Spisy*, IV, 1962, s.271 n.) Když v jednom dopise roku 1908 Hašek – pětadvacetiletý – ujišťoval Jarmilu Mayerovou, že před ní žádnou ženu nemiloval, vysvětluje: „To dělalo to, že jsem dříve měl rád jednoho kamaráda, Slováka, Čulenu, a že jsem s ním pořád chodil a pak s Hájkem a oba tvrdili, že mne mají radši než svého vlastního bratra.“ (Menger, cit.kn.,s. 210) V celém Haškově díle není erotiky, leda perziflované.

Svou homosexualitu Hašek těžko nesl a snažil se ji přemoci. To je pravděpodobný výklad tragického vyústění jeho prvního manželství s Jarmilou Mayerovou. Byla nepochybně velmi inteligentní a citlivá, sama také psala; Haška milovala, vážila si ho a jako nikdo jiný mu rozuměla. I když ji Hašek opustil, vždy jej důsledně hájila. Vzpomínala na něj jako na „mladé dráče, odvážně pravdivé, hrozné svým jasným smíchem“ (Haškova pravda, Kmen,I, 7,1927) Stejně Hašek měl k ní vztah vřelý jako k nikomu jinému. Psal jí někdy v ženském rodě a ona mu odpovídala v mužském. (Radko Pytlík, *Lidský profil Jaroslava Haška*, 1979, passim) Hašek, jindy odporující všem konvencím, se jejímu vedení podrobuje. Je to z lásky, že se chce vzdát svého bohémství, nebo ji miluje, protože věří,

bránila dojít obyčejného lidského osudu. Nezbyvalo mu, než si život vymyslet. Uskutečňoval jej v podobě hry.

To byla Haškova teatralizace života. Obvykle se o Haškovi mluví jako o bohémovi, který srhával všechny kolem sebe do svého nevázaného a nezávazného života. Byla to veselá svoboda, a přece z ní šel strach. Nejhluběji to pochopil ve svých vzpomínkách František Langer: „Skutečný Hašek byl jenom podivná noční bytost, žijící ve svém těžkém ovzduší, napáhlém pivem a zšeřelém tabákovým kouřem. Byl zjevem nějaké, něčí temné fantazie nebo baladicky temným zjevem, který budí zvědavost a strach, vábí a znepokojuje, rozesmává město svými šprýmy, které jsou však maskovaná nenávist a opovržení k němu. Je středověkým příznakem vystupujícím z Brueghelova nebo Schweigerova obrazu, malovaným v špičce žlutých a ryšavých barvách, je rozcuchaným tučným pijákem, kterému břicho bujně přetéká pás kalhot. Po nocích a hospodách se Hašek toulá jako nějaký zebřavý vagant, potulný kejklíř, fahrender Geselle, Paleček, šprýmar na účet velkých a mocných, Enšpígl, posmívající se tupým měšťanům, čaroděj Žito, provozující s nimi svá kouzla. Krysař, který je vábí za sebou písničkou své píšťalky.“ (Cit. kniha, s.66.)

Moderní umění má jeden podobný zjev: Alfreda Jarryho. Jarry hrál celý život svého Ubu, ale nikdy jím nebyl. Ani Hašek nebyl Švejkem) Diderotův paradox o herci platí také tady. Teatralizace života a bohéma byla v tradici moderního umění od počátku. Hned první romantikové si hledí vytvořit vlastní způsob života a pro něj i vlastní umělé prostředí; tím byly už salóny německých romantiků na samém začátku devatenáctého století. Časem nabývá bohéma ostantativně a provokativní podoby, až vrcholí u dekadentů. Robert Shattuck dobře vystihuje charakter této bohémy ve své výtečné knize *The Banquet Years*. „Nikde neexistují žádné míry, podle nichž by se dala soudit role, kterou Jarry vytvořil, a dekorace, jimiž se obklopol, aby ji uchoval. Nechal za sebou všechny míry, etiku, maximy, zlatá pravidla i tajemství úspěchu. Nakonec jeho hra implikuje nové, třebaže nelidské míry.“ (Revised edition, 1968, s.27.) „Taková přeměna předpokládá absolutní princip: totalitu lidské svobody. Ale za takovou absolutní svobodu se platí. Jako se to stalo onomu čarodějovu učni, Jarry se stal obětí své vlastní moci. Vzněcování alkoholem se stalo jeho způsobem sebevraždy.“ (S.217)

Hašek šel ještě dál než Jarry. Jarry hrál sám. Hašek vedl do

svě hry ostatní. Bavit je, a bavit je často krutým způsobem. V představeních, která s nimi pořádal, ztráceli život také oni. Šli za ním, protože jim ukazoval cestu k jinému způsobu života, než jaký je jinak údělem současných lidí: k životu svobodnějšímu, fantasističtějšímu, nezodpovědnějšímu. Život se stával hrout, jako jí byly ony svátky, kterým středověcí lidé říkali „festa stultorum“, „svátky bláznů“. Zakazovány církevními autoritami, udržely se místy do šestnáctého století. O vánocích se převlékali mladí kněží do ženských šatů, podložili liturgickým zpěvům groteskní a obscenní texty, pořádky na oltáři hody a pitky, místo kadidla pálili staré boty, nakonec přivedli do kostela osla v ornátu. Podobné parodie a rozpoutání všeho nedovoleného existovaly i v mnohých archaických kulturách. Byly jimi také řecké kroniky a římské saturnalie; jejich duch se zachovává dodnes v karnevalech. Roger Caillois, který jim věnoval velkou pozornost v knize *L'Homme et le Sacré* (1939), uzavírá: „Během svého vývoje spěl společnost k nerozlišnosti, uniformitě, egalizaci úrovní, uvolnění napětí. Je to protiklad času dovolené a času práce, který se dá pochopit z dávného střídání svátků a dřiny, extáze a sebeovládání, které dávalo každým rokem znovu zrodit se řádu z chaosu, bohatství z rozmařilosti, stabilitě z rozpoutání.“ Michail Bachtin sledoval projevy tohoto „karnevalového pocitu života“ v evropské literatuře od středověku. Vrchol je u Rabelaise, postupně se tento pocit ztrácí, za preromantismu a romantismu se vrací, ale v nové podobě. „Smích byl sražen do studeného humoru, ironie, sarkasmu. Náš svět se nám stal cizí. Něco děsivého se objevilo v tom, co bylo obvyklé a jisté.“ (*Rabelais and his World*, 1965, angl.překlad 1968, s.38n.) Takový je celý moderní humor. Dadaisté kdysi začali humorem ještě radostným, ale vzápětí se ten humor stal také zoufalý. Takový je i dnes humor absurdity, je-li to vůbec ještě humor. A takový je i humor Haškův.

Kdo znal Haška zblízka, věděl, že Hašek při všem svém humoru nebyl veselý člověk. „Jarmila (Hašková) říkala, že humorista a satirik nemusí být člověk veselý. Hašek je v jádru velmi vážný, ba smutný člověk,“ píše přítelkyně Jarmilina Vilma Warausová. (*Přátelé Haškovi a lidé kolem nich*, 1963, s.43) Eduard Bass znal Haška dobře: „V Haškovi byli vždy dva lidé. Jeden si dělal blázna a druhý se na to díval. Ten druhý Hašek, jemuž jen málo lidí dovedlo pohlédnout do tváře, uzřel se strašnou jistotou nicotnost lidského života, a poznává ji, snažil

dostat před válečný soud. Byl to útek legální cestou.“ (Cit. kniha, s. 266) Tomu by nasvědčoval obsah seriálu o tom, jak byl sovětským velitelem Bugulmy, a o konfliktech, které měl s tovarišem Jerochymovem, i když jeho smysl je zastřen humorem. Hašek jej napsal roku 1921 pro Tribunu. Když usiloval o svůj odchod z Ruska, psal českému komunistickému funkcionáři v Moskvě, Jaroslavu Salátu–Peurlikovi, že domů pojede „namazat celé slavné české vládě s takovou energií, jaké jsem přivykl v zápase naší páté armády se sibiřskou reakcí nebožtíka admirála“. Myslel to opravdu? Když přijel do Prahy, nenavázal ani spojení s českými komunisty a první příspěvek dal do Práva lidu. To byl orgán sociálně demokratické strany, odkud právě komunistická levice odešla a založila vlastní stranu s vlastními novinami, Rudým právem. Následovalo zábavné povídání na pokračování o tom, jak se přes Estonsko a loď vracel z Ruska; dává je do národně socialistického Večerního Českého slova, listu ostře antikomunistického. Pohoršení, které tím vzbudil u literární levice, vyjadřuje noticka, kterou otiiskl už 13. ledna 1921 S.K. Neumann ve svém Kmeni: „Švandista se vrátil z Ruska, kde měl sovětský úřad, protože tam neměl alkohol.“ (roč.4.s.502) Hašek nereguloval. Rudé právo má jeho první příspěvek až čtvrt roku po jeho příchodu do Prahy, 20. března 1921. Nejvíce tiskl Hašek v Tribuně, deníku rozhodně antikomunistickém. Nebyl to politický obrat, i když v Čechách do strany, jejímž byl členem v Rusku, nevstoupil. Bylo to jenom, jako by opustil roli, kterou v Rusku poctivě hrál. Byl to vskutku podivný pohled na nedávného vysokého bolševického funkcionáře v Rusku, který teď vystupuje v kabaretu Červená sedma s jejími idylickými písničkami a krotkým humorem. Navrátili se Hašek byl rozvrácený člověk, který nevěděl kudy kam. Antikomuniste i komuniste stejně jím pohrdali jako zrádce. Když nechal anarchismu nebo vlasteneckého konzervatismu, bylo tomu stejně. Vysloužil si proto odsouzení jako bezcharakterní člověk. Neprávem. Snažil se ve své době nalézt mravní hodnoty, kterými by mohl utvářet svůj život. Ale když se jimi začal řídit, poznával, že mu nepomohou. Na život nestačily. Jako nedokázal být občanem rakouským, nedokázal být ani občanem sovětským, ani československým. Mohlo to být vždy jen hraním úlohy. A jako herec není bezcharakterní, když svou úlohu opouští, nebyl bezcharakterní ani Hašek.

Haškův svět zůstával světem fikce. Jeho humor se pohybuje

se ji popřít, umlčet, obejít, obelstít šprýmy, které dal provokovat oním Haškem prvním. Jeho velkolepá komedie byla tragická.“ (O Jaroslavu Haškovi, Lidové noviny, 3.4.1927) Humorista, to byla také úloha, kterou Hašek hrál. Byl to prostředek, jak obelstít lidi a vést démonickou silou k nezodpovědnosti. Nebyla to nezodpovědnost kratochvilné zábavy. Jako ten zmíněný čarodějův učen byl však sám hnán a štván svou úlohou až do vyslepení a do záhuby. Tři dny před smrtí, kdy už byl docela na dně, stěžl se vůbec pohyboval a mluvil, snažil se uspořádat pro lipnické přátele oslavu, a když se při ní hroutil, slibuje příští na Tři krále. Byl to sebevražedný život.

4

Svátek a všední den jsou ve starých kulturách pevně spjaty. Jestli se ve sváteční době všechnen řád rozvrací a převrací, je to možné jen za podmínky existence tohoto řádu. Není to jen porušování řádu, nýbrž zároveň jeho obnova. Ten řád příliš těsně svazoval a podvazoval život. Nutno jej proto periodicky uvolňovat, vracet se před něj, tam, kde se ještě všechno smí a má. Rozpoutání svátku není svým vlastním cílem. To má na mysli Caillois v citovaném závěru své studie. Kosmos a chaos se objímají ve vyšší úplnost.

Ani Haškovým cílem nebylo pouhé rozvrácení. Také on toužil po tom, aby se mohl podrobit nějakému nadosobnímu řádu. Jako dovedl být rouhačem, jemuž nebylo vskutku nic svaté, dovedl být obětavým služebníkem přesvědčení či víry. Vyplňuje to celé etapy jeho života. Jeho průzkumy anarchismu, později jeho vlastenectví na počátku pobytu v Rusku se mohou považovat za pomíjivé epizody. Revolučnímu bolševismu však věnuje několik let. Změnil tehdy celý život; byl asketickým, houževnatým a vážným pracovníkem. Z Haška–bohéma tam na Sibiři nic nepoznali. Dodnes existuje spor, proč vlastně odtamtud odešel. Byl pryč vyláčen kominternou, aby posílil komunisty na Kladně. Když se však seje znovu se svou první ženou, píše jí, že z Ruska utekl. „Na přímé dotazy o poměrech v Sovětském státu odpovídal vždycky vyhýbavě, vypořádává si vtipem, po němž obratně sklouzl na docela odlišné téma rozmluvy,“ píše Longen. (cit. kniha, s.136) Bezprostřední svědek, Alexandra Lvová, svěčila Janouchovi: „Byl vždycky na straně slabších. To se těm mocným nelíbilo. Měl proto občas nesnáze. Začali tajně sbírat proti němu materiály. Jaroslavčik se to dozvěděl. Proto chtěl pryč. Nechtěl se

ve světě hry – ve světě neskutečném, pomíjivém, zdánlivém. Ale fiktivní se ukazuje i ten vážný svět okolo něho. Je to také jen divadlo, a za jeho rolemi a kulisami skutečnost chybí. Všechnen svět je proměněn v zdání bez podstaty. Sváteční a všední, hra a vážnost kdysi souvisely a vzájemně se doplňovaly. Oboje dohromady vyjevovalo skutečnost. Tady už je jen dvojí perzifláž. Hra perzifluje vážné a vážné perzifluje hru. Hra nevede do vážného; vážné zmizelo. Je to marná hra. Hašek je tragickým bardem evropského nihilismu dvacátého století.

5

Hašek „neměl vůbec literárních záměrů a ambicí“, míní F.X. Šalda. (O tzv. nesmrtnosti díla básnického, 1928) To se dá říci o Haškově předválečném psaní, ale vůbec ne o jeho tvorbě poválečné, a zvláště ne o *Osudech dobrého vojáka Švejka* za světové války. Úvodem k tomuto poslednímu dílu Haškovo je text, který napsal ještě v Irkutsku (rukopis je datován 23. srpna 1920) a který Hašek otiiskl po svém prosincovém návratu do Čech: „Dušička Jaroslava Haška vypravuje: Jak jsem umřela.“ Haškovi se tenkrát v Irkutsku dostal do ruky exemplář deníku Venkov z 19. ledna 1921, kde básník a novinář Jaroslav Kolman–Cassius na zprávy o Haškově smrti otiiskl nekrolog. „Zrádce. Hašek byl šašek, který svému umění obětoval život. Gestikuloval svou dětskou rukou a bavit společnost svými vtipy na sebe sama i na celý svět. I z nejstrašnější velezrady vyšrouboval nevinný opilý zvást. Byl umělcem, ne z posledních; zrazoval tedy jen sebe a jeho konec to potvrzuje.“ (Pytlík, *Toulavé housle*, s.340.) Byl to podrážděný útok nacionalisty. Ale nedotkl se Haška tak hluboko proto, že v něm byly pravdy, které mu ještě nikdo neřekl? Hašek podržoval před sebou pevně svou masku humoru; vzdýl i svůj vlastní pokus o sebevraždu kdysi zesměšnil. (Psychiatrická záhada, 1911) Ale humor této Haškovy repliky je spíše bolestný než směšný. Dušičky Haškovy se vpytávají v nebeské bráně na nacionále: „Čím byla? Zarděla jsem se, sklonila hlavu a řekla jsem: V 35 letech měla jsem za sebou 18 let pilné, plodné práce. Do roku 1914 zaplavovala jsem svými satirami, humoreskami, a povídkami všechny české časopisy. Měla jsem velký okruh čtenářstva. Vyplňovala jsem celá čísla humoristických časopisů tím způsobem, že jsem užívala nejrůznějších pseudonymů. Ale moji čtenáři mne v tom většinou poznali. Myslíla jsem si

tedy naivně, že jsem spisovatelem.' 'Nedělej tady dlouhé výklady. Čím byla doopravdy?' Zarazila jsem se. Nahmátla jsem v kapse nekrológ a vyhrkla jsem zmateně: 'S odpuštěním, opilcem s baculatými rukama'."

Na jaře příštího roku se dá Hašek do práce na *Osudech dobrého vojáka Švejka*. Postava Švejka se zrodila v Haškovi už roku 1911; tehdy si poznamenal první nápad: „pitomec u kumpanie“. Hned pak napsal na toto téma povídku; potom v Kyjevě *Osudy dobrého vojáka Švejka v zajetí*. Ale cítil, že se se svým tématem dávno nevyrovnal. To všechno bylo zábavné čtení. Teď chtěl a potřeboval víc. Alexandra Lvová vzpomíná, jak jí Hašek říkal, že co teď napíše, „bude něco docela jiného, tohle že bude skutečná literatura“ (Pytlík, cit.kn., s.348) Svě první ženě řekl tehdy o Švejkovi: „Celá léta tady se drželo. Víš, na frontě, v Rusku, všude. Začalo to ve mně hned, jak vypukla válka. Cítil jsem, že se něco ve mně rodí.“ (Pytlík, *Lidský profil Jaroslava Haška*, 1979, s.66.) Zde je možná hlavní důvod, proč se vrátil do vlasti, a útok Cassiův k tomu ještě přispěl. Autostylizace v politickém pracovníka Haškovi zne-možňovala uměleckou tvorbu. Celá ruská léta zůstala neplodná. Pochopil, že jedině vytvoří-li skutečné literární dílo, zachrání se ze svého nihilismu.

Dosavadní Haškovy prózy zůstávaly v rámci realismu devatenáctého století. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* jsou jiné. Román nemá zápletku ani konstrukci. Je to pouhý sled epizod. Dílo je proudem řeči, a ta čtenáře uchvátí vlastní mocí. Je to moderní próza. Hašek knihu diktoval, pak už text nekorigoval a po částech jej dával do tisku. Neměl ani plán pro toto rozsáhlé dílo. Nepotřeboval ho. Celé dílo jako by bylo hotovo v něm napřed a stačilo, aby je vypověděl. Když kniha vyšla, připadala její dikce tehdy vulgární. Není to pravda. Její řeč je složitý útvar, kde se podivuhodně prostupuje vysoce stylizovaná řeč literární a rudimentární řeč lidová. Hašek hojně používal složitých souvětí a tvarů, které mluvená řeč vůbec nezná, jako zvláště přechodníků. „Tak nám zabili Ferdinanda,“ řekla posluhovačka panu Švejkovi, který opustiv před lety vojenskou službu, když byl definitivně prohlášen vojenskou lékařskou komisí za blba...“ To není hovorová řeč. Ta má u Haška docela jiný rytmus. Převládá parataxe. „Když ho vytáh z almary, popad bejkovec a hnal ho a už ho hnal dolů v kašatech Čelakovských ulic a ten ječel, jako když sláp-

neš psovi na vocas, a na Havlíčkovy třídě skočil do elektriky a domovníka chyt strážník, sepral se s ním“ a tak dál.

Švejk sám je taky předešlým řeč. Ne románový charakter. Švejk jsou příběhy, které vypráví, a to vyprávění samo. Kým vlastně je, nedá se zachytit. Je hloupý a hrubý, je vychytralý a něžný, přizpůsobí se čemukoli a zůstává pořád svým. Do naší myslí vstoupila postava Švejka, jak jí vytvořil ve svých ilustracích Josef Lada. Jsou to výtečné ilustrace, ale to je Švejk Ladův, nikoli Haškův. Hašek Švejka nikde nepopisuje, nedozvídáme se ani, jak je starý. Ostatní postavy Hašek výrazně charakterizuje, ale Švejk sám je mnoho lidí. Není to Ladovo přípitomělé dobrotisko. Milan Jankovič upozorňuje ve své práci *Umělecká pravdivost Haškova Švejka* (1960), že autor „nechává čtenáře na pochybách o určitéjším společenském zařazení Švejkově. Jednou se nám představí jako obchodník se psy, podruhé mluví o tom, že 'pracoval v Ostravě', zřejmě mezi horníky, jindy jej vidíme sešlého, s dírami na zadnici, jak se marně snaží dostat do veřejné čítárny, podezříván, že tam jde krást zimníky, je jako doma v pražském polosvětě, ale má blízko i k venkovskému člověku“ (s.46) Bloudivé ostatními postavami, podivně cizí a nezranitelný, spíše znepokojivý fantóm než člověk. „Švejk byl stále usměvavý, líbezný ve svém chování, a proto snad byl také stále zavřen,“ psal Hašek ve své povídce Dobrý voják Švejk roku 1911. „A když vyšel z vězení, s úsměvem odpovídal na všechny otázky, s naprostým klidem opět šel se dát zavřít, spokojen ve svém nitru, že před ním mají strach všichni důstojníci celé posádky v Tridentu. Ne strach pro jeho hrubost, naopak, strach z jeho uctivých odpovědí, z jeho uctivého počínání a laskavých přátelských úsměvů, z nichž jim bylo úzko.“

Důstojníci okolo Švejka jsou směšni, protože věří v nesmysl: v Rakousko-Uhersko. Jen jednu postavu mezi nimi nemůžeme chápat jako směšnou, feldkurátka Katze: je to kněz, a nevěří v nic. Katz nikomu neubližuje a nejméně Švejkovi. Přitom je v něm něco ohavného a strašidelného. Je symbolem světa, který ztratil všechnu víru v cokoli. Ani náboženství už neplatí. To je téma, které prochází moderní literaturou od romantiky: „Bůh je mrtev“. Katz je knězem mrtvého Boha. U Dostojevského a Nietzscheho to bylo výzovou člověku, aby se sám stal Bohem. U Haška je už veta po takové hrdosti. Co zbývá, je jen ubohost; ubohý život v ubohém světě. Švejk není nikterak Katzovým protihráčem. Když je jeho vojen-

ským sluhou, chová se k němu podivně. Je to pohrdání? Jízlivost? Smích? Lhostejnost? Nekritizuje ho a nechává ho v jeho zkáze.

Švejk nenapravuje svět. Tady se nedá už nic napravit. Švejkova postava se vynořuje za samé propasti nihilismu. Nic neplatí, žádný systém. Všechny instituce naší společnosti jsou marné. Neplatí rozum, neplatí mravnost. Dobro a zlo, blbost a moudrost, čest a ubohost se už nerozeznávají, není podle čeho. Všecky tabule hodnot se rozpadly. Má-li se svět zachránit, nezbyvá, než si už nic nepředstírat a začít znova v troskách a z troskek. Švejk také není než troska starého světa, ubožák, který se sám prohlašuje za blba. A přece právě on a jenom on přináší naději. Na konci svého úpadku se pohasínající bytí znova začíná rozsvětlovat. Je nutno dojít až do konce, je nutno zbavit se všech iluzí, je nutno přijmout dokonalou prohru, aby se svět mohl zachránit.

6

Hašek nespolehal na nic, ani na literaturu – na to, čím se stala literatura v tomto světě. Píše se o něm vždy jako o bohémovi, ale ve skutečnosti nechtěl patřit do literárního a uměleckého světa ani v té jeho bohémské podobě. Chtěl zůstat mezi obyčejnými lidmi. Měl-li svůj život zachránit v literárním díle, musel literaturu pochopit novým způsobem. Až na výjimky Haškovo dílo včetně *Osudů dobrého vojáka Švejka* českých spisovatelé odmítali; nepokládali je ani za opravdovou literaturu. Ale Hašek sám se vědomě a záměrně odvracel od jejich měřítek. Mohlo se zdát, že píše povrchně a lajdácky, že jen improvizuje. Hašek psal jistě velmi snadno, ale svou uměleckou odpovědnost cítil přesně. Nebyla to však odpovědnost vůči dané literární tradici a jejím normám. Nepokoušel se ani vyrovnat se s literární situací, s tím, co vystupovalo právě jako aktuální problematika. Začínal odjinud.

Sauer a Suk ve vzpomínkách už kníže *In memoriam* líčí, jak Hašek pracoval na Švejkovi. „Hašek v něm totiž viděl vskutku své vrcholné dílo, a proto na něm pracoval nesmírně vážně. Nebylo kapitoly, nebylo jediného příběhu, který by byl přede-m nevypravoval. Nikoli snad ve společnost uhlazených literátů, či mezi svými zárlivými literární přáteli, nýbrž v hospůdkách mezi malíři pokojů, zedníky; truhláři; zloději a nevěstkami. A jeho malinká očka tékala přitom z jednoho dělníka na druhého, pozorující, jaký dojem jeho vyprávění udě-

lá. A nazítrí vyprávěl tentýž příběh jinde, s jinými okolnostmi. Pak pečlivě vybíral podle dojmu, který vyprávění udělalo.“ (S.101.) Autoři možná přepínají. Nicméně je jisté, že Hašek do svého díla začleňoval svá hospodská vyprávění i vyprávění jiných. V jakém vnitřním napětí přitom knihu psal, prozrazují jeho reakce na negativní kritiku. Knihkupci vraceli sešitové vydání Švejka, že je sprostý. Sauer, který byl zpočátku spoluvydavatelem, na Haškovi chtěl, aby aspoň vytečkoval spřátelová slova. „Človče, blázníš?“ odpověděl mu Hašek. 'Viděl jsi někdy vytečované hovno? Já ještě ne, ty blbče.' A dal se do pláče, běháje po pokoji.“ (Tamtéž, s.113.) Přesto byl rozhodnut ozelet literární uznání. Chtěl být spisovatelem neliterárního obecenstva.

Tomu odpovídal také způsob vydávání a prodeje *Osudů dobrého vojáka Švejka za světové války*. Vycházely v laciných sešitech a kolportovaly se po hospodách. Náklad byl obrovský: prodalo se 27 000 výtisků. Kniha musela pohoršit všechny, kdo doufali ve starý svět a chtěli jeho hodnoty zachránit – Šaldu, Dyka, Durycha. Ale Hašek viděl mravní i fyzickou katastrofu tohoto světa. Odvrací se od něho do světa malých lidí a lidí deklasovaných, docela uzavřeného vůči světu vzdělanců a jeho tradicím, a proto immunní vůči této zkáze civilizace. Hašek je mluvčím těchto lidí a pro ně také píše. Je to periferní literatura pro periferní lidi. Je to Haškovo poselství naděje; mělo jim přinést posilu, aby důvěřovali sami v sebe, když vše okolo nich se hroutí. Nemohou spoléhat na nic, než na svou nezkroutnou vůli žít, a nezbyvá-li nic jiného, tedy žít mimo všechny normy své civilizace. Ten lid je věčný; vždycky žil takhle a při všech katastrofách dějin vždy znova přežil. Radko Pytlík ve své citované monografii – ostatně populárně zaměřené – zastírá do velké míry Haškovo tragiku a líčí jej raději, jako by byl zůstal po celý život dítětem. Ale jeho závěr platí: „Švejk ztělesňuje poslední lidskou naději. Člověk je nezničitelný.“ (S.382.)

Stejnými slovy ukončil už roku 1922 Max Brod svůj referát o zpracování Švejkových příběhů, které uvedl tehdy na scéně svého Revolučního divadla Longen. Brod ostatně znal i knihu samu, jak tehdy vycházela po sešitech. Zatímco česká kritika nechtěla o Haškovi slyšet, pražský Němec Brod jasně uviděl uhodl hlubší smysl i světový význam Haškova díla: „Neznám nic více osvěžujícího než Švejkovu vyrovnanost, tuto naprostou lhostejnost vůči vší politice. Jak konejšivě působí tato lid-

ská perspektiva! Nemohla by opravdu jednou, když teoreticky pacifismus zdá se selhávat, být působivým korektivem vůči přehřáté politické vášni oněch státníků, kteří omylem se domnívají, že vše, co je zajímavé, musí zajímat celý národ? Něco jako hluboká moudrost národní povahy, neotřesitelný fundament prosívá skrz všechny Švejkovy řeči, zertovně uzavřené do jeho malého horizontu. 'Je člověk dobrý?' Ne, to zní nepravděpodobně. Ale člověk opustí divadlo s krásnou jistotou: 'Člověk je nezničitelný'." (Sternenhimmel, 1923, s.213 nn.)

Haškovi lidé jsou docela konkrétní lidé, mezi kterými byl Hašek zvyklý žít, a ti se také v jeho knihách poznali. Švejk má vsuknutí zvláštní české charakteristiky: racionalismus, nedůvěřivost, individualismus, ironii. Hašek dílo nedopsal; poslední část se měla nazývat V zajetí a Švejk by tam byl možná vystupoval ještě v jiné podobě. Brod první poznal, jaký má tato Švejkova českost význam: „Co Hašek dokázal – i když sám třeba o tom neví – má nejvyšší hodnotu. Více umělec nemůže chtít: dal vystoupit postavě z nejtemnějších hloubek ducha národa a ta postava byla téměř bezprostředně od národa uznána za pravou a přešla do jeho vědomí. Téměř s jistotou se musí připustit, že takový obraz nejen naznačuje pro vlastní národ něco nevýslovného, nýbrž že vedle toho souvisí nějak s nejtemnějšími existenčními základy všeho lidského.“ (Tamtéž, s.212.)

Svým předválečným dílem zůstal Hašek lokálním zjevem. Jeho humor a satira neměřily daleko – na měšťácké zvyky, provinční politický život, podřadnou literaturu. Zkušenost frontového vojáka světové války jím tak otrásla, že ho vyburcovala k velkému literárnímu dílu. Velké téma z něho udělalo velkého spisovatele. Jak již bylo mnohokrát konstatováno, toto dílo patří do souvislosti s tehdejšími německým a středoevropským expresionismem a zvláště s dada. „Nad jeho popisem války se vznáší řečavé světlo apokalypsy, což sblíží Haška s německými malíři a spisovateli apokalypsy,“ poznamenal A.M.Rippelino. (*Praga magica*, čes. překl. 1978, s.303.) Ale zatímco dada zroskotalo posléze na své literárnosti a literárskosti, Hašek je přesáhl. Jiný italský bohemista, Sergio Corduas, píše v doslovu ke své antologii Haškových povídek *Švejk contro Italia*: „O Haškovi se dá rovnou říci, má-li se definovat, že to je un maudit, prokletý. Prokletý dadaplebejec, to by asi byla nejpřesnější definice. Má plebejský rozměr v tom smyslu,

že není zkulturněn a ani se zkulturnit nedá. Jeho kultura se neshoduje s tou 'vysokou', která je téměř vždy příznačná pro literáta.“ (S.432,445 n.) To je asi nejpřesnější charakteristika Jaroslava Haška. Její autor se tím dotkl něčeho, čeho význam a naléhavost si ještě ani neuvědomujeme.

15.3.1983